

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

ԵՒ

ՀԱՅ-ԼՈՒԿՈՒԼԱՅՄՆ ՊԱՏԵՐԱՋՄՆԵՐԸ

ՀԱՏՈՒԱԾ Բ.

69. ՊԱՏԵՐԱՋՄՆ ՏԱՐԻՆ

ԳՐՈՒԽ Բ.

Հոկտոբերի 8ի գրանահերթի առջեն:
(Տարուակութիւն:)

4.

Հայ բանակին զօրութիւնը:

Պատերազմական խորհուրդն աւարտելէ յետոյ, Հոկտոբերի 5ին, Լուկուլսու լոր լեզեններն առած՝ Տիգրանակերտի քովէն հեռացաւ, եւ ուղղակի Ֆարկին-սուրի ձախակողմեան ծործորակէն 20 քիլոմետր դէպի հարաւարեւելք յառաջանալը՝ մտաւ բատման-սուրի շահորադաշտը: Հոս, գետին արեւմտակողմը, ձակատամարտինախօրեակին, իւրճամբարը հաստատեց ուղղակի հայ զօրաբանակներու դիմաց, որոնք կանխաւ արդէն սարահարթին ու դէպի բատման-սուր հակող զառիթափին վրայ բանակած նստած էին: Երբ Տիգրան հոռմէական այսքան սակաւաձեռն գունդի մըբանակետը վերէն դիտեց, իւր զօրականներուն դարձած քամահելով մ'ըսաւ. «Եթէ ասոնք գեսպանութեան համար եկած են հոս՝ չափազանց շատ են, իսկ եթէ իր զինուոր պատերազմելով՝ շատ քիչ են:»

Տիգրանի այսպիսի մծաբանութիւնները քաջալերանք կը գտնէին իւր սուտակասպաս քօրավարներէն, որոնք, կարծես, իրարու հետ կը մըցէին իրենց տէրը շողօքորթելու մէջ: Անոնցմէ ոմանք նստած վէդ կը խաղային եռանդով: Երբ արքան այս խաղին նպատակն ուզեց իմանալ, արքայն այս խաղին նպատակն ուզեց իմանալ, «Այժմէն քուէ կը նետենք», պատասխանուեցաւ անոր, «թէ որո՞ւն բաժին պիտի իյնայ աւարը»: Իսկ ուրիշները կը խսդրէին արքայէն որ իրենցմէ միոյն միայն յանձնէ իւր սեպհական գունդովը թշնամոյն փոքրաբանակ բանակը ցան եւ ցիր ընելու պաշտօնը, առանց արքային մասնակցուածուութեան:

Թեան: Անդին Տիգրան կը դժուարանար որ իրեն մահուչափ ատելի եղող հոռմայեցի զօրավարներէն միմայն լուկուլսոի հետ ստիպուած էր զարնուիլ, եւ ոչ թէ հոռմէական զօրաբանակներուն հետ միահաջոյն:

Այսպիսի խօսքերով կը կատակէին ու կը ծաղրէին Հայք լուկուլսոի բանակը: Մասսամբ մը իրաւունք ալ ունէին, համեմատելով իրենց ահաւոր զօրաթիւը հոռմէական գունդին հետ: Հետեւաբար պէտք չէ զարմանալ, թէ հայ բանակը կատարելապէս վատահ էր լոր յաջողութեան վրայ, եւ նոյնքան ալ համոզուած, թէ ու աւշին իսկ յարձակմամբ թշնամի ջոկատները պարտութեան պիտի մատնուին: Այսպէս շատ ցոյց կուտան, ընդհանրապէս, հայագունդ բանակին թիւը մեր առջեւը գտնուող օտար աղբիւրները:

Այս տեղեկութիւններն եւս կը քաղենք մենք այն միեւնյն պատմագիրներէն, զորս յիշատակած էինք վերեւ, երբ հոռմէական բանակին զօրաթիւը կը ստուգէինք: Այսպէս շատ ցոյց կուտան ըսած էինք այն առթիւ, հոս եւս նոյները կը կրկնենք ամբողջովին:

Հոս եւս ստուգուած է, թէ Պլուտարքոսի¹ քով լիշտատակուած վկայութեանց իրը հիմ ծառայած է Սալլուստիոսի տուած մէկ սքանչելի տեղեկութիւնը²: Պլուտարքոս, որ հայ բանակին զօրաթիւը մինչեւ յշետին մանրամասնութիւննը այնպէս ճշգրիտ նշանակած, եւ լուկուլսի կողմէ շարադրուած յաղթութեան տեղեկագիրը իւր տուած այս տեղեկութեանցն իւր աղբիւր ցոյց տուած է³, պարտական է զայն Սալլուստիոսի պատմութեան: Սա՛ եւս նոյնպէս առանց երկրայութեան է, թէ լուկուլսիւր յաղթութեան աւելի ծանրական հակառակորդաց որակն այսքան արհամարհելի ու ոչինչ ցոյց տալով՝ նսիմացուցած կ'ըլլար նաեւ իւր սեպհական փառքն, եւ կերպով մ'իսկ զայն աղարտած. ըստ որում պատիւ չէր բերեր իւր անուան ու համբաւին որ այդչափ ու այդպիսի անարժեք զինուողներու հետ պատերազմի բոնուեր:

Արդ, Պլուտարքոս հետեւեալ թիւերը կը նշանակէ Տիգրանի բանակին. 20.000 պարսաւոր ու աղեղնաւոր, 55.000 ձիւաւոր, որոնց 17.000 ը

¹ Luc. c. 26.

² Maurenbrecher, Sallustii Historiarum reliquiae, t. 53 եւ Reinach, t. 442.

³ C. 26: ὁ δούκουλλος ἔγραψε πρὸς τὴν σύγκλητον.

զըսահավոր եւ 150.000 չետեւակ, ընդ ամէնը
225.000 մարտիկ, որոնց վրայ կ'աւելնան նաեւ
կամրջաշեն, ուսի վիրայ, անտառահատ եւ այլ
այս կարգի անզեն ծառայութեան մէջ գործա-
ծուող 35.000նոց գունդ մը: Այս վերջին
գունդը ճակատին թիկունքը դիրք բռնած էր,
որպէս զի թշնամւցն վրայ աւելի եւս սարսափ
ազդէր:

Ծատ աւելի զօրաւոր ցոյց կու տայ Հայոց
զօրաթիւը Ապահնուս¹: Ասոր թիւերուն մէջ
սակայն ակնյայտնի նմանութիւն մը կը տեսնուի
Պլուտարքոսի տուած թիւերուն հետ: Կա հե-
տեւակազօրաց թիւը 250.000 կը նշանակէ, իսկ
ձիաւորներունը 50.000, ինչ որ գրեթէ կը հա-
մաձայնի Պլուտարքոսի մատնանշած թիւերուն.
Եւ արդէն Ապահնուս ձիաւորաց թիւը նշանա-
կելէ յառաջ ո՞էս” (= գրեթէ) վրան կը յաւելու:
Ծատ իսկ հաւանական է որ հետեւակազօրուն
համար իւր տուած 250.000 թիւն ալ ուղղակի
արդիւնք եղած ըլլայ ընդօրինակողին անուշա-
դրութեան, որ փոխանակ 205.000 ը համագու-
մար թիւ բովանդակ հետեւակազօրաց նշանա-
կելու, ըստ սալլուստ - պլուտարքեան Վկայու-
թեան, արձանագրած ըլլայ սոյն մեղի ծանօթ
թիւը:

Բոլորովին անդործածական կը համարիմ ես
Եւ տրոպիսի եւ Սեբստոս Ռութփոսի² քով յիշա-
տակուած յառաջբերութիւնքը, վասն զի մասամբ
մ'իրենց եւ մասամբ մ'ալ ընդօրինակողներու
վրիպանքովը լիվիսոսի թիւերը խանդարուած են
Հոն³: Ասոնք կը նշանակեն 7.500 զրահապատ
հեծեալ ու 100 000 կամ 120 000 զինեալ
ու աղեղնաւոր⁴:

Սեմնոն, ընդհակառակն, այս թիւերէն ոչ
մէկուն հետ կը համաձայնիւ սա մէկ խօսքով հայ
բանակին զօրաթիւը 80.000 կը դնէ⁵:

Գրիթէ նոյն թիւերը ցոյց կու տայ նաեւ
Փլե գոն արալացի, որ 30.000 չիւառ եւ 40.000

Հետեւակ, ընդ ամենը 70.000 զին. կը համարի
Տիգրանի զօրաց թիւը¹:

Ուրիշները, ինչպէս Վիվիոս ի Քաղուածոյ, Փրոնտինոս եւ Որոսիոս Թշնամի ահաւոր զօրաբանակի մը խօսքը միայն կ'ընեն, ինչ որ, ի հարկէ, ենթադրել կու տայ մեղ, թէ անոնք անպատճառ իրենց առջեւ ունեցած ու տեսած ըլլալու էին մեծաթիւ գումարներ։ Այսպէս ուրեմն կարող ենք հոս այսչափ բազմազան տեղեկութիւնները երկու զլիսաւոր խումբերու վերածել, որով կ'ունենանք մէկ կողմը՝ Մեմոնի եւ Փլեգոնի վկայութիւնքը, իսկ միւս կողմը՝ Պլուտարքոսի, Ապպիանոսի, Եւտրոպիոսի եւ Ռուփոսի վկայութիւնքը, որոնք թէեւ ամէնքն առհասարակ իրենց վկայութիւնքը Լուկուլլոսի տեղեկագրէն քաղած են, սակայն եւ այնպէս ամէնէն աւելի լաւը ու նախնականին ամէնէն աւելի մերձեցողը կը մնայ մեղ դարձեալ Պլուտարքոսինը, վասն զի՞ նա՛ է որ ուղղակի օգտուած է Սալլուստոսէ։

ՊԼՈՒՏԱՐՔՈՍԻ պատմածին համաձայն այս
աշաւոր բանակը կազմուած էր Ասիոյ Ներքնաշ-
խարհին գրեթե բոլոր ազգերէն: Հայք, Կորդովակք,
Մարք եւ Աղիաբենացիք մասնակցած էին Տիգրա-

¹ Mithr. c. 85.

² Eutrop. Brev. VI.

³ *Ընթերցման զանազան ձևեր*.

բազմազան հետեւու արդիւնք են պատրաստիվ տարրերակիները, որոնք յառաջ եկած են Եւ արոտիստի պատմութեան հրատարակիներու քով. գ. օր. Գիշ, 60.000, Գրասուն եւ Ռիշ 70.000 պազրբած են Հեծելազրաց թիւք:

³ Աւագի եւ երկութին քող ալ ձիւորները կը պահին : Տրուփոս աղեղնաւորաց թիւը 120.000 կը հշանակէ . առաջն շատ անսալյդ է , թէ արդեօք նա այդ թիւին մէջ բայրը հետեւ ակազօքը կ'ուզէ Հասկըծընել թէ - բնագրին իմաստին համաձայն - միմիպյն . աղեղնաւորները կ'իմանյա : Այս պարագային մէջ սակայն փոխանակ 20.000:

591 · 57

Նակերտի ճակատամարտին իրենց բոլոր տրամադրելի ոյժերովը՝ Վերջին երկու պետութեանց թագաւորներն եւս անձամբ կը մասնակցէին անոր։ Թէեւ ոչ ամբողջ բանակով, սակայն մեծ բազմութեամբ օգնութեան փութացեր էին նոյն իսկ հեռաւոր Պարսից ծոցին եզերաբնակ Արաբները՝ կասպից ծովու քովերէն Աղուանք ու Վիրք, եւ Երասխայ ձորին բնակիչները, որոնք ոչ թէ իրը ճորտ, այլ իբր կամաւոր, վարձատրուելու ակնալու, այլ կալութեամբ, փութացեր էին Արքայից արքային դրօշին հետեւելու։

Այս զանազան ազգի երէն ահա կազմուած է
այն մեծ բանակը, զոր Տիգրան Հռոմայց եցւոց վրայ
քալեցընելու Նպատակով Մշյ դաշտագեեսնին
վրայ համախումբ գումարած էր, Եթէ անոնցմէ
իւրաքանչիւրին ունեցած ոյժն ու մեծութիւնը
Նկատի առնուի, թիւրին պիտի ըլլայ այնուհետեւ
գուշակել, թէ ինչպիսի ահաւոր թիւերու հասած
պէտք էր ըլլալ տիգրանեան բանակը, զոր այդքան
մանրամասնօրէն կը նկարագրէ մեզ Պլուտարքոս:
Զայս եւս սակայն պէտք ենք հոս շեշտել, որ այդ
վերսիշեալ ազգերէն ոմանք, ինչպէս Ակրք ու
Աղուանք, Տիգրանի իշխանութեան ենթարկուած
ըլլալուն, միծ շահ մը կամ օգուտ մը չէին կարող,
ի հարկէ, ակնկալել անկէ. հետեւաբար անհա-
ւանական չի թուիր ենթադրելը, թէ անոնք միայն
փքրածեռն գունդերով Տիգրանի օգնել ուզած
ըլլան: Կմանապէս հպատակ ու հարկատու իշխան-
ներու ղըկած զօրագունդերը չեմ կարծեր որ շատ
մեծ եղած ըլլան:

տասխան ընդունիլ, եւ ըստ այնմ Տիգրանի բանակին կուտամ միայն եւ միայն 70.000—80.000 մարդ, եւ ոչ աւելի: Այս հաշուով հեծելազօրը կ'ունենայ 30.000, իսկ հետեւակազօրը 40.000 ռազմիկ: Այս ընդհանուր գումարը չէ կարելի աւելի եւս մասնաւորելով՝ ըսել օրինակի համար, թէ ի՞նչ կարող էր մերձաւորապէս եղած ըլլալ զբահաւոր հեծելազօրաց թիւը: Եթէ Մեմնոնի ու Փետոնի մօտ յիշատակուած թիւերը կատարելապէս վստահելի եղած ըլլային, հնար էր այդ պարագային, անոնց՝ ասպազէն ու հեծեալ զրահաւորներու տուած 7.500 թիւն եւս իրը ճշմարտանման ընդունիլ:

Համեմատելով այժմ այս բանակը հռո-
մեականին հետ, դեռ իսկ իրարմէ մեծապէս կը
տարբերէին անոնք, եթէ նոյն իսկ հայ զօրագուն-
դերուն քանակին իրը $\frac{2}{3}$ ը զեղչել ստիպուէինք:
Այս պարագայի մէջ իսկ, ես դեռ շատ ու շատ
բնական կը գտնեմ որ հայ զօրականք, կատարե-
լապէս վատահ իրենց տանելիք յաղթութեան
վրայ, ծաղրած ըլլան թուապէս իրենցմէ անհա-
մեմատ կերպով նուազագոյն հռոմեական բա-
նակը, որ դեռ դաշտագետնին վրայ ցրիւ նստած
ըլլալուն՝ զգալիօրէն աւելիք սակաւաւոր կ'երեւար,
ինչպէս որ ալ էր: Այսու ահա կը մեկնուին այն
քիչ մը չափաղանց պուռաբան անձնագովու-
թիւններն ու մեծամեծս խօսիլները, որոնցմով
Տիգրան ու իւր զօրավարները կը քամահէին
Հռոմայիցիները, որոնց սակայն յաղթապանծ
զօրաբանակներու համբաւն իլրոյեւեթ լսեր էին,
առանց ուեւէ ժամանակ առիթն ունեցած ըլլալու՝
անոնց հետ չափուելու:

Մէջերնէն մէկը միայն շարունակ յորդոր
կը կարդար անոնց զգաց կենալ ու արթնամիտ
հսկել. Այս անձն էր Տաքսիլէս, Միհրդատի
փորձառու զօրավարը, որ իւր արքային մղած ամեն
պատերազմներուն մասնակցած, ու անոր յաղ-
թութեանցն ու պարտութեանցը բագորդ ու բա-
ժանորդ էր եղած: Միհրդատ յատկապէս զիմքն
իւր անփորձ ու անհեռուածես փեսային քովը
ղըկած էր՝ որպէս զի անոր խորհրդականն ըլլայ,
վասն զի տեղեակ էր նա հառմեական ու ազգմափա-
րութեան, ու գիտակ՝ անոնց ճակատ յարդարելու
արուեստին: «ա պաշտօն ունէր Արքայից արքան
զգուշ ցընել յախուռն քայլ մ'առնլէ, ու անոր
սխալներն ուղղել: Եւ արդէն աններեկի սխալ մը
չէր, Տէ գրանի՛ Հռոմայեցւոց հետ իսկոյն զարնուիլ
ուղելու որոշումը, փօխանակ սպասելու Միհրդա-
տի, որ զեւ իսկ զբաղած էր երկրորդ զօրաբանակի
մը կազմութեան գործով: Լաւ գիտէր ծերունի

¹ Plut. Luc. c. 26: ἀπὸ τῆς ἐν Βαρονίᾳ.
² Belck, *ωντ.*, t^o 256:

ու փորձ թագաւորը թէ որչափ դիւրին էր հռու մայեցի քաջամարտիկ զինուորներուն համար, իրենց անհամեմատօրէն աւելի բարձր կրթութեամբն ու կարգապահութեամբը՝ ասիացի մարդակոյո՛ այլ անմարդ բազմութիւնները պարտութեան մատնել։ Սայդ է, թէեւ Տիգրան իւր բանակին ընտիր զինուորներն որոշելով՝ զանոնք հռոմայեցի պանդուխտներու ձեռքով մարդել ու կազմակերպել տուաւ. բայց եւ այնպէս անոնք դարձեալ չյաջողեցան հռոմէական այրընտիր ու փորձագոյն գունդերու բուռն յարձակմանցը դիմադրել, գոնէ որոշ չափով մը։

Տաքսիլէս¹ վտանգը կանխատեսելով՝ կը զգուշացընէր զիգրան թշնամոյն դէմ ճակատ տալէ. Նա խորհուրդ կու տար իւր ստուարաթիւ այրուձի գունդերովը անոր պարենաւորման գիծը թիկունքէն կտրել, եւ այսու հռոմայեցիները սովումահութեան ենթարկել, եւ կամ անձնատուր ըլլալու ստիպել զանոնք, ինչպէս երբեմն լուկուլոս ալ ըրած էր իրեն կիւզեկոսի առջեւ. Նա կրկին ու կրկին անգամներ թախանձեց զիգրան, ու ամէն կերպով ջանաց զինքը տարհամոզել ետ կենալու իւր մոտին գործադրութենէն. Անօգուտ էր ամէն փորձ. եւ ոչ միայն այսչափ, այլ եւ քիչ մնաց որ նա իւր կեանքն եւս վրայ տար Տիգրանի ահաւոր բարկութիւնն իր վրայ հրաւիրած ըլլալուն. Վասն զի անխորհուրդ արքայն սկսաւ կասկածիլ. Տաքսիլէսի վրայ, թէ նա պարզապէս նախանձէ գըրդեալ, ինչպէս նա կը կը կարծէր, ձգձգել կ'ուզէ իւր հրամաններուն գործադրութիւնը, որպէս զի այսու ժամանակ շահեցընել տայ իւր տիրոջը՝ Միհրդատի, ինքն եւս իւր բանակովը պատերազմին մասնակցելու, եւ, այսպիսի դիւրայալթ ճակատամարտէ մը Տիգրանի շահելիք փառքին ինքն եւս փառակից ըլլալու. Հետեւարար ոչինչ ազգեցին Տիգրանի վրայ Տաքսիլէսի հեռատես ու իմաստուն խօսքերը, նա իւր սուտակասպամներուն՝ որոնք իւր մնապարծիկ փառասիրութիւնը միայն լաւ փաղարշէլ գիտէին, շողօքորթութեանցն առաւելապէս անսարդով, վերջնականապէս միտքը դրաւ, անձամբ իւր բիւրաւոր զօրաց զլուին անցած՝ յառաջ քան իւր ծերունի, յաշաղկոտ ու անզօր աներոջ ժամանումը, փարբաթիւ հռոմէական գունդին հաշիւը մաքրել լմնցընել, որպէս զի տարուած յաղթութեան ամբուլական փառքը

ինքն առանձին միայն վայելէ. Ճատ խոհեմ, եւ միանդամայն զգուշաւոր շարժած եղաւ Տաքսիլէս, որ Տիգրանի բարկութենէն խոյս տալով՝ ժամանակ մը անոր աչքերէն հեռու ապրեցաւ, համոզուած ըլլալով, որ ա՛լ այնուհետեւ անկարելի պիտի ըլլար ճակատագրի ընթացքին առաջքն առնուլ։

5.

Ճակատամարտին նկարագրութիւնը՝ ըստ մեր տեսութեան։

Ակերջապէս ծագեցաւ զոկտեմբեր նի յիշատակելի օրւան առաւօտը. Այգուն, տակաւին չլուսացած, վերցուց Լուկուլոս իւր բանակը, եւ գունդերը կազմելէ ու զանոնք սպառազինելէ յետոյ՝ զօրախաղաց եղաւ. Տիգրան որ իւր սպայակուտովը ըլլան գագաթէն կը դիտէր, եւ ուշի ուշով կը հետեւէր հռոմէական գունդերուն մէն մի շարժման, շատ հետաքրքրուած էր գիտնալ, թէ ո՛ւր, ի վերջոյ, պիտի յանդէր Լուկուլոսի այս չափազանց յանդուգն արկածակինդրութիւնը, Կոյն միջոցին յանկարծ ուրախութեան աղաղակներ լսուեցան հայ բանակին շաբքերէն. «Ճիմայ յայտնի տեսնուեցաւ, որ Տաքսիլէսի ճակատ տալէ խուսափիլ ու զելուն իսկական դրդապատճառը նախանձն է եղեր միայն, վասն զի իւր տէրը ու ազմագաշտ հասած չէր տակաւին. Այնչափի մեծ էր զռոմայեցոց սարսափը, որ առանց ճակատ մը տալ ուզելու՝ ետ կը դառնան դէպի կապադովկիա, ուսկէ ամիսներ յառաջ ելած ու այս կողմերն եկած էին . . . .»

Տիգրան յաւակնոտ շեշտով մը զՏաքսիլէս իրեն մօտ բերել հրամայեց, ու վարը դաշտին վրայ պարզուող տեսարանը մատնացցց ընելով՝ հեգնելով մ'ըսաւ անոր. «Ասոնք քու անպարտելի համարած զռոմայեցիներդ են. անս թէ ինչպէս վատաքար կը փախչին իմ ահարկու բանակիս առջեւէն, առանց ճակատամարտ մը խիզախելու. Փորձառու զինուորականը Տիգրանի այս իսքերուն միտ գնելէ յետոյ, առանց իւր պաղարիւութիւնը կորսնցընելու կը պատախանէ. «Քու ճակատագրիդ միայն վերագրէ, ո՛վ Արքայից արքայ, եթէ երբեք այդպիսի անակնակալ բան մը տեղի ունեցած է. Սակայն ես զքեզ կը զգուշացընեմ խարուելէ. վասն զի ցարդ ես չեմ տեսած զռոմայեցի մը, որ զօրախաղացքի մը միջոցին գլխարաց ըլլայ ու առանց վահանի. Այս պարագան միայն արդէն յայտնինշանակ է մօտալուտ ճակատամարտի մը»:

¹ Բառ Ապակիանոսի, Միհրդատ, գլ. 85. Միհրդատ ինքնին է. ինչ որ ասկայն պատմութեանս ընթացքին չի համապատասխաներ, վասն զի նոյն միջոցին Միհրդատ տակաւին բառաբառութիւն է ունենալ, բնշպէս յայտնի կը տեսնուի Պլու-

Հս զիւ աւարտած էր Տակու լէսիւր խօսքը, իսկոյն աեսնուեցաւ թէ ո՞քան իրաւունք ունէր նա: Հումայեցի լեգէոնները յանկարծ դադար առնով, ու իրենց վաշտերն ուրոյն դասակներու բաժնած՝ պատերս զմական դիրքով բաժին առ բաժին գետէն սկսան անցնիլ: Անոնց դեպ արեւ մւտք խուճապանման այս խաղացքին նպատակն էր ուրեմն պարզապէս բատման-սուի եզերքի դժուարասեպ ու առապար ափունքէն խուսափելով՝ հոս այս տեղը գալ, ուր գետեղը հարթայարմար էր: Այս կէտէն դիւրաւ կարող եղան Հումայեցիք դիմացի եզերքն անցնիլ, եւ անկէ եւս յառաջանալով՝ հասան սարահարթին ծայրը, ուսկէ անդին հնար էր հեշտ զառիթափի մը վրայով Հայոց բանակետը հասնիլ:

Այս պարագայն ցնցեց Հայոց հանգիստն, ու մէկէն սթափեցուց զանոնք իրենց խոր թըմ բրութենէն: Կ'ըսուի թէ, ծանրարթուն քունէ արթնցած մարդու մը նման շոււրած, ու բերնին մէջ խօսքը բեկրեկելով հարցուցած ըլլայ Տիգրան. Մեր վրայ արդեօք կը քալեն: Սակայն եւ այնպէս "յլ եւս ժամակածառ ըլլալու ատենը չէր: Հապճեպով մը այս անկարգ ու անկանն մարդակոյտ բազմութիւնները դէպի սարահարթի թիւ զառիթափը փոխագլուխութեցան, ի հարկէ, առանց այս ծրագրի, ուր ասոնք Հումայեցւոց յարուշ ծրագրի, ուր ասոնք Հումայեցիքին, եթէ անոնք փորձէին սարահարթին վրայ յարձակելով բանակատեղին վտանգել:

Այս ձակատամարտը — որ ահա այլ եւս սկսած է մղուլ — ընդարձակոյնս ու մանրակրիս կը նկարագրէ մեզ զլուտարքոս, ինչպէս նաեւ Ապպիանոս, Մեմնոն ու Փոստինոս: Մեր այս աղբեւրնելն աննշանակ շեղումներով երարու լիուլի կը համաձոյին: Մեր քիչ մը վերեւ յիշատակած հոսմէական լեզէոններու վերեւ յիշատակած հոսմէական լեզէոններու զօրաշարժը առնուած է զլուտարքոսէ, որ միւս երեքէն աւելի ճշգրիտ կը պատմէ զայն: Հոսկուղէի ես միայն ձակատամարտի իրադարձութեանց վրայ համառօտ ակնարկ մը նետել, այն պէս ինչպէս ես ըմբոնած եմ զայն, ու յետոյ նկատողութեան առնուլ այդ զանազան աղբեւրներու իրարմէ ունեցած շեղումները: Իմ նկարագրութիւնն յար եւ նման է Պլուտարքոսի պատմածին. այս իսկ պատճառաւ վերջնյա վրայ մածին. այս իսկ պատճառաւ վերջնյա վրայ մածին. այս իսկ պատճառաւ վերջնյա վրայ մածին. այս իսկ պատճառաւ վերջնյա վրայ մածին.

¹ Զօրաշարժին մանրամատնութիւնքը անու Պլուտ. Հուկ., գլ. 27, իսկ ձակատամարտին նկարագրութիւնը աւ. 28:

Երդ, Տիգրան իւր գունդերը դէպի գետ հայող այդ հեշտ դարեւանդին վրայ այնպէս մը կը ձակատեցնէ, որ բանակին ձակատը գետին հետ ուղանկիւն հսմեմատելով՝ հոսմէական յարձակման մը ձակատէն դիմագրաւէ: Այս դիտաւորութեամբ միայն կրնայ նա հարկադրութեամբ իւր ձակատը գետին ուղղութենէն այնքան ներավ յարդարել, որ Հումայեցիք՝ յայնկյու գետի անցնելուն պէս, հայ ձակատին անպատապար մնացած թեւին հետ առանց շփում ունենալու, հարկադրութեամբ ըլլան դէպի ձախակողմ շեղումնվ մը Հայոց դիմաց ձակատ առ ձակատ գալ: Այս ասոր համար Տիգրան ձակատեցուցած էր իւր հեծելազօրը ձիշգ այն կէտին վրայ, ուր գետին դժուարասեպ եզրը կը վերջանար, եւ մինչեւ այս կէտը Հումայեցիք, բնականար, չէին կարող համարձակիլ յայնկյու գետին անցք մը փորձել: Այսպէս ուրեմն իւր ձակատին աջ թեւը թէ գետով եւ թէ անոր դժուարասեպ ու առապար աղ թեւին դժուարասեպ եզրը կը բարձրանային նաեւ քանի մը բլուրներ, որոնք նմանապէս կը նպաստէին Հայոց ձակատին ուղղմական զիւրին:

Են բրուգայութեամբ, այսինքն ձակատի զօրաց առաջին գծին վրայ՝ իւր պաշտպանութիւն աջ թեւի, ձակատեցուց Տիգրան իւր զըտհաւոր հեծելազօրաց մեծագոյն մասը, որոնք այսպէս, ձակատին սակաւիկ ինչ առաջակողմը, գետին քով ու թըման ստորառը՝ դէպի յառաջ կամ դէպի ձախ ծաւալելու՝ բաւական յարմար դաշտագետին ունէին: Այս կուռ վառեալ այրութին պարծանքն էր Տիգրանի եւ ապահովաբար նաեւ կորիզն անոր բանակին, որովհետեւ անոնք միմիայն հայ աղնուական լնտանեաց ազատորդիներէն էին կազմուած: Այս ձիւաւորներուն ամրող մարմինը՝ մինչեւ աղբեւրն ու սրոնքները, պատենազարդ ու թանձր զըտհասով մը պաշտպանուած էր, նմանապէս անոնց նժոյգներն եւս սոյնպիսի զըտհներով պատսպարուած էին¹: Հայ զինուորն ընդհանրապէս յամրաշարժ էր ու ծանրաբեռն իւր վրայ կրած չափազանց ծանր սպառազինութեան պատճառաւ, նա դէպի յառաջ միայն կարող էր գործողութիւն կատարել, եւ այն սեղմ ու ամփոփ լուգհարմամբ: Ասկէ կը հետեւի թէ վրահաւականագոյնն իւր չափազանց ծանր սպառազինութեան մարտաշարժ եղած ըլլալու էր, քան Միջին գա-

¹ Sall. hist. rel. IV, frgm. 64–66 (Maurenbrecher).

րու գերմանական ասպետները, եւ որչափ կ'երեւի, կը տեսնուի թէ՝ բացի նիղակէ մը, ուրիշ զէնք չէին կրեր անոնք իրենց վրայ:

Ասոնց կ'ինար ուրեմն աջ թեւը պաշտպանել: Մնացած բանակը սփռուած էր լայն ճակատի մը վրայ, եւ հաւանականագոյնս իւր յաճախութեան պատճառաւ տարածուած էր նաեւ դէպի խորութիւն: Աջ թեւին կը հրամայէր Մարտական Ատրպատականի թագաւորը, ձախին՝ Ըդիարենէի թագաւորը, իսկ ինքը Տիգրան՝ ստանձնած էր կենդրնի հրամանատարութիւնը: Գեն իսկ խառնակ վիճակը կը շարունակուէր այս անկարգ ու խառնաղանձ ամբոխին մէջ, երբ անդին Լուկուլլոս — նոյն պահուն արդէն աւարտած ըլլալով գետին անցըլ — առանց ժամանակ կորոնցընելու՝ յարձակողականի անցաւ իսկոյն: Զգուշացուցած էին զինքը, յիշեցընելով անոր Հռկտեմբեր նի չարաբեր օրը՝ տարեգարձ Արաւուսիոնի ճակատամարտին, ուր Հռոմայիցիք՝ Սերվիլիոս կեպիոնի հրամանին տակ, Կիմպրացոց ու Տեւառներու դէմ մշած պատերազմին մէջ աշաւոր կերպով պարտուած էին: Սակայն Լուկուլլոս իւր յաղթութեան վրայ լի վստահութեամբ մը պատասխանեց, թէ ինքն այդ դժբախտ օրը՝ երջանիկ օրւան մը պիտի փոխէ: Յուսախար եղած չէր Լուկուլլոս:

Հայ զրահաւոր հեծելագունդին դանդաշարժութեամբ մը պատասխանեց, թէ ինքն այդ դժբախտ օրը՝ երջանիկ օրւան մը պիտի փոխէ: Յուսախար եղած չէր րունած: Լուկուլլոս իւր թրակացի ու գալատացի թեթեւազգէն հեծեալ գունդերուն պատուիրած էր՝ հայ զրահաւոր հեծելագունդին աջ թեւին վրայ բուռն թափով յարձակիլ, այնպէս որ հայ ձիաւորներն իրենց զէնքը — որ, ինչպէս ըսինք, միմայն նիղակէ մը կը բաղկանար — այդ ուղութեամբ միայն գործածել ստիպուելով, իրենց ամուռջ մտադրութիւնն այն կողմ միայն ուղղուի: Ասկէ կը հասկցուի, որ Տիգրան իւր հեծելագունդին այնպէս չէր դասաւորած, որ անոր կողն եւս գետին սեպ եղերքներովը պատսպարուէր, ապա թէ ոչ՝ ի՞նչպէս կարող էր համարձակուլ թեթեւազգէն հեծելագունդ մը՝ կողմնակի յարձակմամբ, թըշ նամի զրահաւոր համարձակունդին կողմը վտանգել: Բլրան առջևի դիրքն ինքնին կը պահանջէր ճակատ մը հնոն, ուր գետեղով տափարակ էր արդէն:

Ամէն պարագայի մէջ, Տիգրանի մէկ անզգուշութիւնն էր՝ իւր զրահաւոր հեծելազօրաց մէկ կողին այսպէս վտանգի ենթարկուած ըլլալը:

Մինչ ուրեմն հռոմէական լեգէոնները ճակատ առ ճակատ կեցեր էին Հայոց դիմաց, եւ այս վերջինները դեռ իսկ իրենց ճակատը կը յարդարէին, Լուկուլլոս՝ գետն անցնելէ անմիջապէս յետոյ, թշնամին թէնելազօրաց թիկունքը շատ դիւրաւ կարելի էր վտանգել: “Մերն է յաղթութիւնը, լ'սկերներու, գոչելով, իւր վաշտերուն զլուին անցած՝ առանց նշմարուելու ելաւ այն բլրան վրայ՝ որուն ստորոտը զրահավառ հեծելագունդը ճակատած էր, եւ ուսկէ չորս ասպարէզ անդին, թեթեւ վերելքէ մը յետոյ, թշնամի հեծելազօրաց թիկունքը շատ դիւրաւ կարելի էր վտանգել: “Մերն է յաղթութիւնը, լ'սկերներու, գոչելով, իւր վաշտերուն զլուին անցած՝ բլրուն ի վար յարձակեցաւ զրահաւոր հեծելազօրաց շարքերուն վրայ, կանխապէս պատուիրած ըլլալով իւր զինուորներուն՝ թշնամիներուն վրայ առանց նետ արձակելու՝ միայն սուրով անոնց աղդրերը, որ միայն անզրահ էին, խորտակել:

Այս վայրագ յարձակման հայ ծանրաշարժ հեծելագունդերը, ի հարկէ, տոկալ չկարենալով, նա մանաւանդ որ աջ թեւէն եւս հռոմայիցի թեթեւազգէն այրուծի գունդէ մը սաստիկ ճնշուած ըլլալով՝ փախուստ տալ սկսան: Եւ որովհետեւ թիկունքէն Լուկուլլոս իւր երկու վաշտերովը նահանչի գիծը բռնած, իսկ ճակատի կողմէն միւս հռոմէական լեգէոնը անոնց յառաջնաշարժութիւնն ետ կը մղէր, հետեւաբար դէպի ձախ միայն ճամբան բաց կը մնար անոնց առջեւ, եթէ չէին ուղեր թրակացի ու գալատացի հեծելազօրէն անխնայ հետապնդուելով՝ գեար թափուիլ: Եւ որովհետեւ իրենց ձախակողմը բռվանդակ հայ հետեւակազօրը ճակատած էր, հետեւաբար հայ հեծելագունդը, որ այլ եւս բոլըրովին բարոյալքուած էր ու անատակ ոնեւէ լուրջ դիմադրութեան, միմայն իւր անձը փըրկելու մտահոգութեամբ՝ ինկաւ հետեւակազօրաց շարքերուն վրայ, եւ այնպիսի սոսկալի շփոթութիւն ձգեց հոն, որ բոլըր բանակը ահաւոր խուժապի մը մատնուած՝ խառն ի խուռն սկսաւ փախչել լեռն ի վեր՝ դէպի բանակետզը:

Ճակատն այլ եւս կորսուած կրնար համարուիլ: Այս հսկայական ու անպարտելի համարուած բանակն այսպէս չարաչար կը պարտուի, սուանց իսկ — գոնէ անոնցմէ մեծագոյն մասին — թշնամի զինուորի մը երեսը տեսած ըլլալը: Փախստականները հետապնդող վաշտերը բա-

նակետղին մէջ իրական նախնիրս արեան կը գործեն, անինայ կոտորելով հայ զինութիւնը, որոնք այլ եւս բացարձակապէս անզօր էին դիմագրելու: Մինչեւ 120 ասպարէկ հեռաւորութեամբ հետապնդեցին Հռոմայեցիք հայ բանակին վայրավատին ցրուած բեկոնները: Այս հետապնդման միջոցին հռոմայեցի զինութիւն ցոյց տուած խիստ կարգապահութիւնը, ստուգիւ ամենամեծ գովեստի արժանի էր. անոնք առանց ամենեւին կարեւորութիւն ընծայելու բանակետին մէջ ամբարուած հարուստ աւարներուն, անոր միայն ուշակալու եղան որ կարելի եղածին չափ մեծ թիւով թշնամի սրախողնող սպաննեն: Երկրին դիրքն ալ բաւական նպաստեց անոնց այս քստմնելի գործին: Զ՛րչափ որ հեշտ զարիթափով մը կը վերջանայ սարահարթին հարաւարեւմաեան եղերքը, նոյնչափ ալ սնդնդախոր վիհեր կ'եղերեն նյոյնին հիւսիս ու հիւսիս-արեւելեան կողմերը, ուր անդունդերու ժայռերը և անդամական 30—40 մետր բարձրութեամբ ուղղայածախ 30—40 մետր բարձրութեամբ ուղղայածախ կը սեպանան¹: Հոս այս բնական արդելքներու առջեւ սեղմուած կեցած Հայք հետամուտներու սուրբին զօհուեցան անինայ:

Միայն Տիգրան կրցաւ հազիւ 150 հեծեալներով մազապուրծ փախչիլ², վասն զի կանաւա արդէն ուազմագաշտէն փախուստ էր տուած, եւ որպէս զի չճանցուի իւր խոյրն ապարօշով հանդերձ յանձնած էր իւր որդւոյն: Այս վերջնա ալ չամարձակելով զայն իւր քովը պահել՝ հաւատարիմ ծառանելէն միոյն վասահացաւ Հաւատարիմ ծառանելէն միոյն վասահացաւ զայն, որ, ի վերջոյ, Հռոմայեցոց ձեռքն ինկաւ: Այսպէս Լուկուլոսի ձաղանքին ամենափայլուն ժէկ կազմեց Արքայից արքային այս թանկարգարդը կազմեց Արքայից արքային այս թանկարգարդը կազմեց Արքայից արքային այս թանկարգարդը:

6.

Հսագոյն աղքիւներ ճակատամարտին մասին:

Այս էր ընթացքը Տիգրանակերտի համբաւաւոր ճակատամարտին: Այժմ քննենք սյն բաւաւոր ճակատամարտի մասին խօսող հնագոյն աղքիւներու իրամեւ ունեցած շեղութիւնը: Ինչպէս ներու իրամեւ ունեցած շեղութիւնը: Ինչպէս արդէն վերեւ ըստած էինք, մեր ներկայ ուսումնակատարութեան իր գլխաւոր աղքիւր ծառայած էր անդամատելի է մեղ զլուտարքոսի տուած այն անդամատելի տեղեկութիւները, զօրս նա հոս եւս, ինչպէս այլուր, միշտ Սալլուստիոսէ իր ամենավստացութիւնը էր աղքիւները:

¹ Belck, անդ էջ 274¹

² Orosius. VI. 3, 7.

հելի աղքիւրէն է որ կը քաղէ: 2 սփազանց մոայլ է Ապահանոսի տուած նկարագրութիւնը¹, նախ եւ յառաջ նա բնաւ տեղ մը չի յիշատակեր այս ճակատամարտին գետի մը քով մղուած ըլլալը: Այս, յինքեան աննշանակ պարագան, այնու միայն կրնայ մեկնուիլ, որ Ապահանոս ընդհանրապէս վարկպարագի ու վերից կերպով ծայրաքաղ համառօտող մ'եղած է, իսկ Տիգրանակերտի ճակատամարտին վրայ, մասնաւորապէս, հարեւանցի ակնարկ մը միայն նետած ու անցած է:

Արդարեւ ալ պատմագրիս՝ մեր ինդրոյն նկատմամբ տուած վկայութիւններն այնքան անբաւական են ու խառնակ, որ բացարձակապէս անհնար է անոնց միջոցաւ պայծառ գաղափար մը կաղմել տեղի ունեցած դէպքերու եւ պատերազմական իրադարձութեանց մասին:

Այս թէ ինչպէս կը նկարագրէ նա այնքան մեծ ու հետաքրքրական այս ճակատամարտը. Լուկուլոս կը նշանարէ յարմարագոյն բլուր մը Տիգրանի թիկանց կողմը: Այդ բլուրն վրայ ելլել կարենալու համար՝ հրաման կու տայ իւր ձիաւորաց գունդին, ճակատի կողմէն թշնամին նեղել, եւ կեղծ ու կերպարանեալ փախուստով մը զայն դիր տեղ մը ձգել, եւ ապա՝ ցիր ու ցան ընել: Ասոր վրայ, նա հետեւակազօրաց գլուխն անցած, խոտորնակ ճամբուլ մը գալստագնաց կը համնի բարձունքին կատարը, որուն ստորոտը հաստատուած էր թշնամոյն աղին ու կահը: Ասոնցվայ յարձակելով, սպասաւորներն ու գրաստները հետեւակազօրաց վրայ կը նետէ, ու այս կերպով զանոնք կը խառնակէ: Այս խառնակութեան վրայ, հետեւակազօրն ալ ձիաւորաց վրայ ինալով՝ անոնց շարքերը կը խանդարէ, որով եւ խուճապային փախուստ մըն է որ կը սկսի թշնամի բանակին մէջ:

Այս նկարագրութիւնն շատ անբաւական է ճակատամարտին մասին պայծառ պատկեր մը տալու, ասոր համար կարող ենք զայն, իւր անօգուտ, մէկդի ձգել: Այսու հանդերձ, կ'արժէ հոս այդ մասին քանի մը խօսք եւս ըսել:

Լուկուլոս իւր հետեւակազօրաց գլուխն անցած բլուրն մը վրայ կ'ելլէ՝ թշնամիներուն թիկանց կողմէն: Այս լիովին կը միարանի մեր նկարագրութեան հետ: Սակայն շատ ինդրական է, որ նա իւր բովանդակ հետեւակազօրովը, սգաղագնաց չըուրգ եւ առանց նշանարուելու կլցած ըլլալը թշնամոյն թիկունքն անցնիլ, ինչ-

պէս կը կարդանք Ապահանոսէ, որ հետեւակազորաց վրայ կը խօսի՝ հակադրութեամբ այլուծիուն, որուն պաշտօնն էր Թշնամին ճակատէն անհագիստ լնել: Ամէն մարդ ինձ համակարծիք է, կարծեմ, թէ անկարելի է զօրաբանակէն 10.000 մարդ տարանջատելէ ետքը, “գաղտագնաց, չու մը յաջողութեամբ գլուխ հանել՝ առանց նշմարուելու, եւ թշնամոյն դէմ ճակատեցընելու համար 3000 այրուծի միայն թողուլ ամբողջ զօրաբանակէն՝ իրը ճակատամարտիկ զինուոր: Տիգրան եւս, բնականաբար, պիտի հետախուզած՝ քնած ըլլար հոռմայեցի հետեւակազօրաց կայքն ու անոնց նոր գրաւած դիրքերը, ու լսու այնմ ինք եւս անոնց դէմ պաշպանութեան համար հակամիջոցներ ձեռք առած: Ըստ իս, երկու վաշտ, որ է լսել՝ 800—900 զինուոր բաւական իսկ էին “գաղտագնաց”, չուով բանակի մը թիկունքն անցնելու, նամանաւանդ, եթէ երկիրն ալ այդպիսի գործողութեան մը ձեռնտու ըլլար, որպիսի է ապահովաբար, բատաման-սուի բովնտի ձորադաշտակը:

Հոռմայեցի այրուծիուն պաշտօնն էր, ուրեմն, թշնամին հրապուրել ղինք հետապնդելու, որպէս զի յետոյ յանկարծ ետ գառնալով զայն ցիրուցան զարնէ: Սակայն ով զանոնք պիտի հետապնդէր: Անտարակյան գարձեալ հեծելազօրաց գունդը, եւ այն՝ թիթեւազէն հեծեալներունը, վասն զի ծանրազէն այրուծին դժուար էր թէ կարենար արագաշարժ ու թեւթեւագնաց թրակացիներուն ու գալատացիներուն հետահաս ըլլալ: Եւ որովհետեւ լուկուլոս յետոյ թշնամիները, փախուստի միջոցին, իրարմէ հեռու ցրուած կը տեսնէ, ասկէ կը հետեւցընենք ուրեմն, որ անոր այս ռազմավարական մարթանքն յաջ շարդինք տուած էր: Հետեւաբար, ուղարկուած բացատրութեամբ մենք պէտք ենք ձիւորները միայն հասկընալ, վասն զի հետեւակազօրն անհնար էր որ հետապնդման այս գործողութեան մասնակցած ըլլալ կարենար:

Հետեւակազօրը դու իսկ ճակատածնստած էր աղևերու առաջակողմը եւ ըլլան ստորոտը: Արդ, ճակատամարտիկ զօրամասերու այս տեղ ճակատ կազմելն — որ ինքնին անիմաստ է — կարող է յաճախ ռազմավարական տեսակէտով աղետարեր հետեւանքներ ունենալ: Ամէն ճակատայորդար զօրավար գոհ կ'ըլլայ, եթէ բանակին աղևերն ու կազմածքները — այս այնքան հարկաւոր չարիները — կարելի եղածին չափ պատերազմական գծէն հեռու տեղ մը ապահովուած ըլլան: Արդ, կարելի էր միթէ հաւատալ,

որ Տիգրան զանոնք ձիշդ ալ րլրոյն ու հետեւակազօրուն մէջտեղը զետեղած ըլլար, որպէս զի պարտութեան մը պարագային՝ անկարելի ըլլար զանոնք ազտաել թշնամեաց աւարառութիւնէն: Տիգրան, անտարակյաս, զանոնք լնդհանուր բանակատեղոյն մէջ ապահովուցած ըլլալու էր, թէեւ Ապահանոս այս մասին խօսք մ'ըսած ըլլայ:

Լաւագոյն կ'ըլլար թերեւս, եթէ փոխանակ ուսւոօքօրաի սրբագրութիւն չառագրախուու, որոնք աջ թեւը կը կազմէին, ու հոռմէական յարձակման դիմանալ չկարենալով՝ ճախակողմը ճակատած հետեւակազօրաց վրայ կ'իյնան. որ գերը սակայն Ապահանոս աղվերու վրայ հոգող գունդերուն կը վիճակեցընէ: Արդ, եթէ հնարաւոր ըլլայ այս կերպ սրբագրութիւն մը ներմուծել բնագրին մէջ — ինչ որ գժրախուտարար չի վերցներ — զոնէ մասամբ մը լուսաբանուած կ'ըլլար պատմագրիս տուած այս վարկպարազի ու շատ խառնակ մէկ վկայութիւնը:

Վերջապէս հետեւակազօրը հեծեալներու վրայ կը փախչի կ'իյնայ. որոնք — եթէ երբեք սույզ է թէ ասոնք հետապնդած ըլլան հոռմայեցի ձիւորները — ցրուած պէտք է թէ եղած ը այս շատ հեռուները դաշտագետնին վրայ: Այս պարագային սակայն անոնք արագուն եղած ըլլալու էին, որ կրցեր են հետահաս ըլլալով խառնակութիւն յառաջ բերել իրենց հեծելագունդերուն մէջ, որոնք 500 հոգիէ բաղկացած հոռմէական այրուծին, զոր կը յիշատակէ Ապահանոս, շուտ մը զարնելէ յետոյ կրնային վտանգ սպառնալ նաև լիգէններու, ինչպէս երբեմն կանէի քով Անիրալի նումիդական ձիւորաց զունդերն, եւ յաճախ ուրիշ թշնամի հեծելագունդեր: Այս հեծելագունդերն եւս փախստական հետեւակազօրաց երեսէն շուտ մը խառնակութիւն մատնուելով՝ փախուստ կու տան, — գէպը մը, որ եղական է ուղմա-պատմական տարեգրո թեանց մէջ, — որով եւ խուճապը կ'ընդհանրանայ բովանդակ հայ զրարանակներուն մէջ:

Հեծելագունդով շատ կարելի է նաև հաս կը ցուիլ հեծեալ զրահաւորները, որոնք՝ հաւանականագոյնս թշնամին հետապնդելու գործողութիւնն իրենց թեթեւազէն լնկելներւ յանձնած ըլլալով, իւ ենք՝ իրենց գրբերուն վրայ անշարժ մնացած ըլլան: Ասոնց մասին ոչինչ կը յիշատակէ Ապահանոս: Եթէ զանոնք Ապահանոս աջ թեւին վրայ ճակատեցուցած էր, ինչպէս Պլուտարքոս, ա կա ինչո՞ւ հետեւակազունդը դէպ

աջակողմ, զրահաւոր հեծելազօրաց վրայ փախ-
չելու ստիպուած պիտի ըլլար, եւ ոչ թէ հակա-
ռակ ուղղութեամբ, քանի որ ձախակողմը այն-
քանազատ տեղ կար փախչելու: Այս առեղծուածն
անմեկնելի կը մնայ մեղ: Հետապնդման գործողու-
թինքը կը տարածուին 120 ասպարէզ երկայ-
նութեան մը վրայ, մինչեւ որ օրը կը սկսի տա-
րաժամկիլ:

Բաւէ այսչափս, ապացուցած ըլլալու հա-
մար Ապահիանոսի նկարագրութեան թերութիւն-
ները: Եթէ այս խնդրոյն վրայ պէտք եղածէն քիչ
մաւելի ծանրացայ հոս, պատճառն այն է, որ
անոր վկայութիւնքը չափազանց շատ դժուարու-
թիւններ յարուցած էին ճակատամարտին նորա-
գոյն նկարագրութեան առջեւ:

Այժմ կը մնան Քղ Մեմնոնի ու Փրոնտի-
նոսի մօտ յիշատակուած քանի մը հակիրծ վկա-
սի յութիւնները աչքէ անցընել: Մեմնոն կը պատմէ,
թէ Լուկուլլոս նախաջ թեւը զարկաւ՝ ետ մղեց,
ասոր վրայ հետեւեալը, եւ ապա՝ կարգ ըստ կար-
պէ բոլոր հայ զօրագունդերը այնպէս մը վկան-
գէ բոլոր հայ զօրագունդերը այնպէս մը վկան-

գուածապային փախուստով մը վերջացաւ:
Փրոնտինոս² եւս լիովին մեղ հետ համա-
ձայնելով կ'ըսէ. Լուկուլլոս իւր գունդերէն մէկ
մասին հետ կը գրաւէ բլրան մը լոյնանիստ կա-
տարը. անկէ կը խոյանայ ստորոտը ճակատ կազ-
մած թշնամոյն վրայ, ու անոր հեծելագուն-
դերը կողէն յարձակման ենթարկելով՝ զանոնք
ի փախուստ կը դարձենէ (aversum), եւ կը վանէ
հետեւակազօրը՝ զայն եւս վարատելէ ցրուելէ
յետոյ: Հո՞ս եւս նմանապէս հակասութիւն մը
չ'երեւար մեր նկարագրածին հետ: Լուկուլլոս՝
թշնամոյն թիկունքն անցնելու գործողութիւնը
ի փախուստ կը մասին հետ կ'իրագործէ. հայ
իւր գունդերէն մէկ մասին հետ կ'ողէն յարձա-
զահավառ հեծելագունդին վրայ կ'ողէն յարձա-
զահավառ հեծելագունդին վրայ կ'ողմէ
կում ընել կը տայ, այսինքն՝ գետեղերքի կողմէ
թրակացի ու գալատացի այրուձիուն միջոցաւ:

Այսպէս ուրեմն, նիւթիս ուսումնասիրու-
թեանը հայող բոլոր հին աղբիւրներու աւան-
դանները մի առ մի իրարու համեմատելով,
կը յուսամ, Տիգրանակերտի ճակատամարտին
լիակատար ու մանրամասն նկարագրութիւնը
տուած ըլլալ:

(Ըստուակելիի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԻՆԻՑԻՆ

ԲՍԲԻԿԵԸՆՔ Ի ԲԸՄՐԸ ԵՒ Ի ԲԱՂԴԵՐ

Նոր-Զուլա, բեղմնաւոր արտադրիչն
այնքան հոչակաւոր գերղաստաններու եւ
հոյակապ հայորդիներու, ծննդավայրն է
նաեւ Բարիկեան բալեհամբաւ Հայ-կաթո-
ղիկեայ ազգատոհմին, որուն անդամները
նշանաւոր հանդիսացան Ժլ. Պարուն երկ-
րորդ կիսուն իրենց ընդարձակածաւալ վա-
ճառականութեամբը, ուղղամտութեամբը եւ
ազգային բարենսպատակ գործերովն ու գոր-
ծունէութեամբը, այնպէս որ երբ Տրիեստի
փոքրիկ հայ գաղութը ուզեց օրինապէս
ճանչցուիլ Աւստրիական պետութենէն եւ
իրը հայկական համայնք հոն հաստատուիլ,
Բարիկեան ընտանիք մը — որ նոր գաղթած
էր Տրիեստ — իրեւ աշխարհական գլխաւոր
ներկայացուցիչ նոյն գաղութին՝ կը սոսրա-
գրէր այն «Յարգական աղերսագիրը» զոր
տրիեստաբնակ հայերը մատուցին Մարիա-
թերեզիա Կայսրուհույն: Ասիկա 1775,
Մայիս 30 թուակիր Արտօնագրով մը մովին
կ'իրագործէր անոնց փափաքը¹:

Բայց յիշեալ ընտանիքին Տրիեստ
գաղթելէն յառաջ, Բարիկեանները հետզհե-
տէ Զուլայէ Բասրա չուած էին՝ իոյս տա-
լով պարսկական հարստահարութիւններէն
եւ արիւնահեղ խովութիւններէն: Այդ՝
Բասրա անցնող ծանօթ Բարիկեանները հե-
տեւեալներն են:

1. Տէր Ստեփանոս Քահանայ:

2. Տէր Ռաֆայէլ Քահանայ, Տէր

Ստեփանոսի Եղբօրորդին:

3. Արթամ Տէր Ռաֆայէլի կինը, որ

կը յորդորջուէր Ալգեգունտոս:

4. Արղիս Տէր Ռաֆայէլի Եղբայրը:

1. Տես Հանդ. Ամս. 1889, էջ 92-94:

¹ Գլ. 57.
² Strategem. II. 2, 4. Հմայու, առ այս նաեւ Ա.
1, 14, ուր՝ մասնաւորաբար, թշնամուած է Լուկուլլոսի յար-
ձազականի անցնիլը, յառաջ. քան մեծ բանակին պատ-
րաստութեանց աւարտիլը: